

# РАЗДЗЕЛ VIII

## МЕТОДЫКА ВЫКЛАДАННЯ ФІЛАЛАГІЧНЫХ ДЫСЦЫПЛІН. ПЕДАГОГІКА

УДК 811.161.3'367.6(072)

### СІСТЭМА ПРАКТЫКАВАННЯЎ ПА НАВУЧАННІ ВУЧНЯЎ ТЭКСТАЎТВАРАЛЬНЫМ МАРФАЛАГІЧНЫМ СРОДКАМ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

**I. У. Булаўкіна**

*Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь,  
вул. Савецкая, 9, 220010, г. Мінск, Беларусь, bulavkina@edu.gov.by*

У артыкуле прыводзіцца сістэма практыкаванняў, якая накіравана на асэнсаванне вучнямі VI–VII класаў ролі часцін мовы ў стварэнні тэкстаў розных тыпаў і стыляў маўлення, выпрацоўку ўменняў ствараць уласныя выказванні з улікам тэкстаўтваральных магчымасцей марфалагічных моўных сродкаў. На матэрыяле прапанаваных заданняў раскрываюцца функцыянальныя магчымасці моўных адзінак і спосабы іх рэалізацыі ў маўленчай дзейнасці, засяроджваецца ўвага на заканамернасцях пабудовы тэксту, удзеле ў гэтым працэсе моўных адзінак.

**Ключавыя словы:** марфалагічныя адзінкі; сістэма практыкаванняў; тэкстаўтваральныя ўменні; часціны мовы; тэкстаўтваральная роля часцін мовы.

Распрацаваная сістэма практыкаванняў накіравана на асэнсаванне вучнямі VI–VII класаў ролі самастойных і службовых часцін мовы ў стварэнні тэкстаў розных тыпаў і стыляў маўлення, выпрацоўку ўменняў ствараць уласныя выказванні з улікам тэкстаўтваральных магчымасцей марфалагічных сродкаў беларускай мовы. У працэсе такой працы ў вучняў фарміруецца ўменне выкарыстоўваць словы розных часцін мовы з улікам камунікатыўнай задачы, якая была пакладзена ў аснову стварэння тэксту, што дапамагае асэнсаваць тэкст, ацаніць яго вартасці, зразумець, як і чаму выбраны тыя ці іншыя сродкі маўленчай выразнасці, абуджае цікавасць да беларускай мовы, а таксама дазваляе арганічна спалучаць выхаваўчы, навучальны і развіццёвы аспекты педагагічнага ўзаемадзеяння.

## **1. Практыкаванні, накіраваныя на ўспрыманне тэксту**

### **1.1. Выразнае чытанне тэксту. Вызначэнне настрою, пачуццяў, якімі прасякнуты тэкст, і выбар адпаведнай інтанацыі, тону і тэмпу чытання**

Галоўнай умовай, якая забяспечвае выразнасць чытання, з'яўляецца свядомае ўспрыманне тэксту вучнямі. Работа над выразным чытаннем заснавана на прынцыпе шчырасці перажыванняў. Ад вучняў не патрабуецца абавязковага выражэння пачуццяў (напрыклад, перадачы цікавасці або ўрачыстасці), якія маглі не выявіцца ў іх пры чытанні твора, але праца арганізуецца так, каб дапамагчы вучням зразумець гэтыя пачуцці.

З урокаў літаратуры вучні ведаюць, што пры чытанні мастацкага твора інтанацыя ўжываецца пасля асэнсавання тэксту, разумення задумы і намераў аўтара, усвядомленых адносін да герояў, іх учынкаў, падзей (*выберыце найбольш аптымальны тон і тэмп чытання, вызначыце, якімі пачуццямі прасякнуты кожны радок тэксту, як бы вы ахарактарызавалі яго настрой і інш.*). Такая праца садзейнічае лепшаму разуменню ідэі твора, больш глыбокаму пранікненню ў змест тэксту.

### **1.2. Уяўленне малюнкаў, якія ўжываюць пры чытанні**

Выразнасць і дакладнасць вобразаў залежаць ад таго, як сам чытач успрымае і асэнсоўвае тое, што чытае. Як сцвярджае М. І. Жынкін: «Калі мы чытаем або слухаем чытанне мастацкага твора, вобразы ў нашым уяўленні ўжываюць міжволі, без асаблівых намаганняў з нашага боку» [1, с. 49]. Заданні такога тыпу: *Якія карціны ўжываюць у вашым уяўленні? Уявіце, што вы мастак і ваша задача – перадаць з дапамогаю фарбаў выгляд ..., які апісаны словам. Што вы адлюструеце на сваім малюнку, якія фарбы будзеце выкарыстоўваць? Што дапамагло вам выбраць колеравую гаму?* і інш.). Заданні, звязаныя з уяўленнем малюнкаў, якія ўжываюць пры чытанні, садзейнічаюць лепшаму разуменню сэнсу тэкстаў, больш глыбокаму пранікненню ў іх змест.

## **2. Практыкаванні, звязаныя з засваеннем адпаведных маўленчых паняццяў**

### **2.1. Вызначэнне стылю і/ці тыпу маўлення (з абгрунтаваннем адказу)**

Выкананне заданняў на вызначэнне стылю і/ці тыпу маўлення на ўроках мовы з'яўляецца вельмі важным, бо ўменні адрозніваць тэкст аднаго стылю ад другога, як і адрозніваць тэксты-апавяданні, тэксты-апісанні і тэксты-разважанні, веданне прымет пэўнага стылю, асаблівасцей мовы і будовы тэкстаў пэўнага стылю і тыпу маўлення з'яўляюцца неабходнай асновай для выпрацоўкі тэкстаўтваральных уменняў вучняў. Улічваючы тое, што кожны тып маўлення мае свае адметнасці, заданні падбіраюцца на вызначэнне розных тыпаў маўлення.

Напрыклад, асэнсаванню тэкстаў-апавяданняў спрыяюць заданні наступнага характару: *Вызначыце, да якога тыпу маўлення адносіцца прыведзены ўрывац тэксту? Аргументуйце свой адказ. Ці магчыма зрабіць малюнак да гэтага тэксту? Калі так, намалюйце яго словамі.* Пры аналізе тэкстаў-апавяданняў звяртаецца ўвага, што падзеі ў іх адбываюцца ў пэўны прамежак часу і перадаюцца паслядоўна, лагічна і звязаны паміж сабой. Апавяданне ў такіх тэкстах вядзецца звычайна як ад першай, так і ад трэцяй асобы. Акрамя таго, для тэкстаў-апавяданняў характэрны не толькі пачатак і развіццё дзеяння, а таксама і вынік апісаных падзей. Апавядальныя тэксты насычаны вялікай колькасцю дзеясловаў, асабліва ў форме прошлага часу адзіночнага ці множнага ліку.

Для працы з тэкстамі-апісаннямі могуць быць уключаны практыкаванні з наступнымі заданнямі: *Да якога тыпу маўлення адносіцца тэкст? Паспрабуйце вызначыць па апісанні партрэтаў, пра якіх літаратурных герояў ідзе размова. У чым асаблівасць вобліку кожнага героя? Якія дэталі ў апісанні знешнасці персанажу выдзяляе аўтар? Падумайце, з якой мэтай ён гэта робіць. Ці магчыма па прыведзеных фрагментах вызначыць аўтарскія адносіны да герояў? і інш.*

## **2.2. Фармуляванне тэмы і асноўнай думкі тэксту; падбор загалоўка**

Выконваючы заданні на вызначэнне тэмы тэксту, вучні павінны прыйсці да высновы, што ў любым тэкставым матэрыяле ўсе сказы звязаны агульнай тэмай. Вызначыць / сфармуляваць тэму – значыць зразумець, пра каго або пра што гаворыцца ў тэксце. Пры аналізе тэкстаў варта звяртаць увагу вучняў на тое, што назва, якая перадае яго тэму («*Рэчанька*», «*Францыск Скарына*», «*Курган Славы*», «*Мова работы пошты і тэлеграфа*», «*Вясной у лесе*»), сама па сабе не паказвае на адносіны аўтара да пытання ці праблемы, якія разглядаюцца ў тэксце. Заглавак, які адлюстроўвае асноўную думку, перадае адносіны аўтара і тую ідэю, якую ён хацеў данесці да чытача: «*Люблю цябе, Белая Русь*», «*Ганаруся Беларуссю*», «*Славу ты сын беларускага народа*», «*Ніхто не забыты, нішто не забыта*» і інш.

## **2.3. Вызначэнне спосабу і сродкаў сувязі сказаў у тэксце**

Заданні на вызначэнне спосабу і сродкаў сувязі сказаў у тэксце маюць на мэце паказаць, як моўныя сродкі прымаюць удзел у сувязі сказаў ці частак тэксту. Так, часта ў апісанні выкарыстоўваецца паралельны спосаб сувязі, калі кожны новы сказ дапаўняе і раскрывае першы, уносячы новую інфармацыю. Для апавяданняў (і часта разважанняў) больш характэрны паслядоўны спосаб сувязі сказаў, калі кожны наступны сказ звязаны з папярэднім. Асэнсаванню ролі пэўных часцін мовы, сродку сувязі сказаў і частак тэксту спрыяюць заданні наступнага тыпу: *Выз-*

начыце, як пабудаваны тэкст. Як звязаны паміж сабой абзацы і сказы ўнутры абзацаў? Вызначыце спосаб і сродкі сувязі сказаў у тэксце. Якое значэнне ў тэксце мае апошні сказ? і інш. Асноўная задача, якая стаіць перад настаўнікам пры выкананні такіх заданняў, заключаецца ў тым, каб навучыць вучняў усвядомленаму разуменню таго, што ў кожным асобным сказе аўтарская думка выказана толькі часткова і яна патрубуе далейшага развіцця. Кожны новы сказ ствараецца на аснове папярэдніх, якія звязваюцца паміж сабой з дапамогай сэнсавай або граматычнай сувязі. Дзякуючы такой сувязі ў тэксце ўзнікаць розныя сэнсавыя адносіны паміж сказамі, якія звязваюцца паміж сабой у лагічны тэкст двума спосабамі: паслядоўным і паралельным.

#### **2.4. Вызначэнне апорных (ключавых) слоў і сказаў тэксту**

Для авалодання навыкамі ўсвядомленага чытання неабходна вучыць вызначаць галоўнае і другараднае ў тэксце, бачыць апорныя (ключавыя) словы, якія нясуць асноўную інфармацыю і дапамагаюць сарыентавацца ў вызначэнні тэмы. Заданні на знаходжанне ключавых слоў і вызначэнне іх ролі ў тэксце (*Знайдыце і выпішыце апорныя (ключавыя) словы. Якой часцінай мовы яны з'яўляюцца? Якую ролю яны выконваюць у тэксце? і інш.*) дапамагаюць вучням асэнсаваць, што такія словы выконваюць сэнсавую нагрузку і дапамагаюць аўтару ў разгортванні тэмы і асноўнай думкі.

### **3. Практыкаванні, накіраваныя на асэнсаванне камунікатыўнай ролі часцін мовы ў стварэнні выказвання**

#### **3.1. Асэнсаванне ролі самастойных і службовых часцін мовы ў тэкстах розных тыпаў, стыляў і жанраў маўлення**

Каб навучыць вучняў пісьменна (у шырокім сэнсе гэтага паняцця) ажыццяўляць маўленчыя зносіны, выражаць свае думкі, неабходна навучыць іх выкарыстоўваць вывучаныя марфалагічныя адзінкі для рэалізацыі такіх тэкставых катэгорый, як звязнасць, завершанасць, цэласнасць, «а для гэтага трэба паказаць ім, якія функцыі ў стварэнні тэксту выконваюць гэтыя марфалагічныя адзінкі» [2, с. 134].

На асаблівасцях выкарыстання **назоўнікаў** у тэкстах розных тыпаў, стыляў і жанраў маўлення дазваляюць акцэнтаваць увагу наступныя заданні: *Вызначыце назоўнікі-паўторы і абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання іх у тэкстах розных стыляў. Раскажыце, карыстаючыся прыкладамі з тэкстаў, пра асаблівасці ўжывання адзіночнага і множнага лікаў назоўнікаў у тэкстах навуковага стылю. Вызначыце ролю агульных і ўласных назоўнікаў у тэксце, абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання займеннікаў замест уласнага назоўніка і інш.* Пасля выканання такіх заданняў вучні прыходзяць да высновы, што назоўнікі адыгрываюць важную ролю ў забеспячэнні тэматычнага адзінства тэксту. А ўжыванне ў

тэксце навуковага стылю назоўнікаў-паўтораў забяспечвае разгортванне думкі (паслядоўная сувязь з паўторам).

Пры вывучэнні **прыметніка** мэтазгодна выкарыстоўваць заданні, накіраваныя на асэнсаванне ролі гэтай часціны мовы ў тэкстах розных тыпаў, стыляў і жанраў маўлення. Напрыклад: *Выпішыце з тэксту прыметнікі. Вызначыце мэтазгоднасць іх выкарыстання аўтарам. Звярніце ўвагу на форму ступеней параўнання прыметніка, растлумачце яе ролю ў тэксце. Знайдзіце прыметнікі, ужытыя ў кароткай форме, растлумачце іх ролю ў тэксце і г. д.* Выкананне падобных заданняў дае вучням магчымасць пераканацца, што прыметнік часцей за ўсё ўжываецца з назоўнікам і служыць для стварэння выразнасці, вобразнасці і эмацыянальнасці маўлення.

Пры разглядзе **лічэбніка** можна прапанаваць заданні, якія дазваляць асэнсаваць ролю лічэбніка ў дакладнай перадачы інфармацыі: *Запішыце лікі словамі, растлумачце іх правапіс. З якой мэтай аўтар выкарыстоўвае такую колькасць лічэбнікаў у тэксце? Як яны ўплываюць на змест тэксту?* Лічэбнікі дапамагаюць нам уявіць сапраўднасць з'яў, іх рэальнасць і верагоднасць.

На асэнсаванне ролі займенніка як замяшчальніка слоў розных часцін мовы, а таксама як сродку сувязі сказаў у тэксце накіраваны наступныя заданні: *Выпішыце займеннікі, вызначыце іх разрад і ролю ў тэксце. Запішыце тэкст, падкрэсліце асабовыя займеннікі, вызначыце іх ролю ў тэксце.*

Пры знаёмстве з **прыслоўем** варта прапаноўваць заданні, якія дапамогуць вучням усвядоміць, што ўжыванне слоў гэтай часціны мовы ўзбагачае сэнс выказвання, значна ўзмацняе яго выразнасць і эмацыянальнасць. Прыслоўі здольны больш дакладна і выразна перадаваць сэнс выказвання, адлюстроўваць паслядоўнасць з'яў, ствараць наглядныя і яркія карціны прыроды, узмацняць эмацыянальнасць публіцыстычнага тэксту. Варта звярнуць увагу, што прыслоўі адыгрываюць вельмі важную ролю ў якасці сродку сувязі сказаў і частак тэксту, што пры іх дапамозе больш дакладна і выразна перадаецца сэнс выказвання.

Выкананне заданняў на вызначэнне ролі **дзеяслова** ў тэкстах розных стыляў і тыпаў маўлення (*Якое граматычнае значэнне (лад, час, асоба) выражае кожная выдзеленая форма дзеяслова, што дасягаецца такім ужываннем у тэксце дзеясловаў? У тэкстах якога тыпу маўлення часцей пераважаюць дзеясловы прошлага ці толькі цяперашняга часу? Якое дзеянне выражаюць дзеясловы незакончанага трывання? Для тэкстаў якога стылю характэрна ўжыванне дзеясловаў закончанага трывання? Растлумачце, які мастацкі эфект дасягаецца выкарыстаннем вялікай колькасці дзеясловаў і г. д.*) дазваляе паказаць, што ў

тэкстах-апісаннях звычайна ўжываецца значная колькасць дзеясловаў прошлага часу, якія абазначаюць рух у прасторы і працэсы, што адбываюцца ў прыродзе, а таксама асобнае, ужо закончанае дзеянне. Для навуковага стылю характэрна ўжыванне дзеясловаў у форме 3 асобы множнага ліку цяперашняга часу, што паказвае на ўстойлівыя ўласцівасці прадмета і на аб'ектыўны характар звестак. Выкарыстанне розных дзеяслоўных формаў (цяперашні, прошлы і будучы час, закончанае і незакончанае трыванне) надае мастацкаму тэксту выразнасць і дынамічнасць маўлення.

У час працы са службовымі часцінамі мовы вучні маюць магчымасць асэнсавання іх спецыфіку, службовую функцыю, ролю ў пабудове словазлучэнняў, сказаў і тэкстаў на граматычным узроўні, напрыклад: *Выпішыце словазлучэнні з прыназоўнікамі. Якія значэнні выражаюць прыназоўнікі ў спалучэнні з назоўнікамі і займеннікамі?* Пры знаёстве са **злучнікамі** варта падкрэсліць той факт, што асноўная функцыя злучнікаў у тэксце – сінтаксічная (звязвае аднародныя члены сказа або часткі складанага сказа, можа звязваць часткі тэксту). Разам з тым злучнікі выкарыстоўваюцца і як сродак выразнасці тэксту (*Вызначыце, як далучаецца апошні сказ да тэксту. Для чаго служыць злучнік у тэксце? Што надае тэксту неаднаразовы паўтор злучнікаў?*). Так, напрыклад, шматразовае ўжыванне злучнікаў надае выказванню пэўны рытм, экспрэсію і выразнасць, шматзлучнікавасць падкрэслівае ролю кожнага са слоў, ствараючы адзінства пераліку і ўзмацняючы лагічнасць і эмацыянальнасць тэксту. Пры вывучэнні **часціцы** асноўную ўвагу варта звярнуць на стылістычную ролю часціцы, бо яна надае маўленню розныя эмацыянальныя адценні, выказваючы адносіны да таго, пра што гаворыцца, перадаючы разнастайныя эмоцыі, расстаўляючы ў выказванні акцэнты. Пры аналізе тэкстаў адзначаюцца і магчымасці часціц у структурнай арганізацыі тэксту (у якасці зачыну ці, наадварот, для арганізацыі канцоўкі тэксту).

Такім чынам, практыкаванні, накіраваныя на асэнсаванне камунікатыўнай ролі часцін мовы ў стварэнні выказвання, даюць магчымасць вучням усвядоміць агульныя прыметы самастойных і службовых часцін мовы ў структуры тэксту, дазваляюць фарміраваць уменні вызначаць, як гэтыя марфалагічныя характарыстыкі ўплываюць на тэксты таго або іншага стылю і тыпу маўлення.

### **3.2. Асэнсаванне моўных сродкаў стварэння мастацкай выразнасці тэксту**

Моўныя сродкі мастацкай выразнасці выкарыстоўваюцца ў розных стылях маўлення: мастацкім, публіцыстычным, гутарковым і нават у навуковым. Выконваючы заданні на вызначэнне ролі ўжывання маста-

цкіх тропаў у тэкстах, вучні маюць магчымасць пераканацца, што яны дапамагаюць аўтару стварыць мастацкі вобраз, а чытачу ўвайсці ў свет мастацкага твора, раскрыць аўтарскую задуму. Пры аналізе тэкстаў розных стыляў і жанраў неабходна акцэнтаваць увагу вучняў на асаблівасці ўжывання дзеясловаў у прамым і пераносным значэннях у гутарковым і мастацкім маўленні (метафара, адухаўленні), выкарыстанні дзеясловаў у складзе фразеалагічных зваротаў, дзеясловаў-сінонімаў, дзеясловаў-антонімаў; выкарыстанні дзеясловаў цяперашняга часу замест прошлага і будучага часоў і г.д.

### **3.3. Вызначэнне ролі ўжывання стылістычна афарбаваных слоў**

Заданні на вызначэнне ролі стылістычна афарбаваных слоў у тэксце мэтазгодна прапаноўваць вучням пры вывучэнні назоўніка (*Выпішыце назоўнік з памяншальна-ласкавым суфіксам. З якой мэтай аўтар выкарыстоўвае яго ў тэксце*), прыметніка (*Назавіце прыметнікі, якія ўжыты ў пераносным значэнні, растлумачце, чаму аўтар выкарыстоўвае іх у тэксце*), прыслоўя (*Назавіце словы з памяншальна-ласкавымі суфіксамі. З якой мэтай аўтар ўжыў іх ў творы, якую функцыю яны выконваюць?*), дзеяслова (*Знайдзіце стылістычна афарбаваныя словы, вызначыце, якую ролю яны выконваюць у тэксце*). Выконваючы заданні падобнага тыпу, вучні маюць магчымасць пераканацца, што словы, акрамя свайго асноўнага значэння, могуць мець дадатковыя адценні, і прыйсці да вываду, што аснову любой мовы складаюць агульнаўжывальныя словы, якія выкарыстоўваюцца ва ўсіх функцыянальных стылях маўлення, з'яўляючыся будаўнічым матэрыялам любога тэксту.

### **3.4. Падбор сінонімаў (антонімаў) да пэўных часцін мовы**

Ужыванне сінонімаў у тэксце робіць яго больш разнастайным, дакладным. Антонімы дапамагаюць знайсці адрозненні, лепш зразумець значэнне слова. Дзякуючы ім тэксты становяцца больш выразнымі і шматграннымі. Таму ў працэс навучання варта ўключаць заданні на вызначэнне ролі сінонімаў і антонімаў у тэксце (*Выпішыце з тэксту прыметнікі, якая іх роля ў паэтычным творы, знайдзіце сярод іх сінонімы, вызначце, як утвораны гэтыя прыметнікі, ад якой часціны мовы. Выпішыце прыслоўі і падбярэце да іх сінонімы або антонімы (калі гэта магчыма), вызначыце іх сэнсава-стылістычную ролю ў тэксце. Складзіце і запішыце сказы з прыслоўямі, фразеалагічнымі зваротамі, у склад якіх уваходзяць словы-сінонімы і словы-антонімы*). Заданні такога тыпу дапамагаюць вучням усвядоміць, што ўжыванне ў тэкстах сінонімаў і антонімаў дазваляе аўтару лепш выказаць сваю думку. Гэтыя лексічныя сродкі робяць наша маўленне больш разнастайным, яркім і выразным.

#### **4. Практикаванні, звязаныя са стварэннем вучнямі ўласных тэкстаў**

##### **4.1. Узнаўленне тэксту на аснове выпісаных апорных слоў, словазлучэнняў ці сказаў**

Уменне вызначаць апорныя (ключавыя) словы ў тэксце – вельмі важны этап работы пры навучанні складаць уласныя тэксты. Напрыклад, можна прапанаваць вучням заданне выпісаць з тэксту апорныя словы (дзеясловы і дзеепрыслоўі), якія прымаюць удзел у раскрыцці тэмы тэксту, дапамагаюць перадаць пачатак дзеяння, яго развіццё і заканчэнне. Падобныя заданні дазваляюць пераканацца, што з дапамогай выпісаных апорных дзеясловаў (перадаюць асноўнае дзеянне) і дзеепрыслоўяў (перадаюць дадатковае дзеянне) дастаткова лёгка ўзнавіць змест тэксту, пераказаць яго, бо дзеясловы закончанага трывання складаюць аснову сюжэту тэксту, пачынаючы ад завязкі дзеяння праз яго развіццё і кульмінацыю да развязкі і выконваюць зместава-кампазіцыйную функцыю. Такія заданні садзейнічаюць развіццю ў вучняў умення перадаваць дакладна галоўную думку тэксту і яго сэнс, вызначаць, якую ролю адыгрываюць апорныя словы пры стварэнні ўласных тэкстаў.

##### **4.2. Складанне тэксту на аснове прапанаваных апорных слоў, словазлучэнняў і сказаў**

Выкананне практыкаванняў, звязаных са складаннем тэксту на аснове прапанаваных апорных слоў, словазлучэнняў і сказаў, дапамагае развіваць у вучняў уменне сцісла перадаваць сюжэт усяго тэксту, яго галоўную думку, паслядоўнасць эпізодаў. Напрыклад, заданне скласці тэкст на тэму «Перад навальніцай», выкарыстоўваючы апорныя словы: *вечарэе, пахне, нахіляе, заціхае, не чуваць, сцішылася, парыць*, дазваляе паказаць, што на аснове прыведзеных дзеясловаў можна стварыць тэкст-апісанне з'явы прыроды, у якім у якасці першага сказа можна выкарыстаць безасабовы дзеяслоў *вечарэе*. Далейшыя сказы будуць далучацца да яго з дапамогай паралельнага спосабу сувязі, калі ўсе наступныя сказы звязаны з папярэднім і раскрываюць асобную, самастойную думку (*вецер нахіляе...; наваколле заціхае...; не чуваць гукаў... і г. д.*).

##### **4.3. Дапаўненне тэксту пэўнай часцінай мовы, вызначэнне яе ролі ў тэксце**

Развіццю ўмення ствараць уласныя тэксты садзейнічаюць заданні, звязаныя з дапаўненнем тэксту пэўнай часцінай мовы, якія прызначаны для пашырэння слоўнікавага запasu вучняў. Так, напрыклад, заданне дапоўніць тэкст патрэбнымі лічэбнікамі і вызначыць іх ролю ў тэксце дапаможа вучням засвоіць, што ўжыванне лічэбнікаў у тэксце робіць выказванне больш дакладным і канкрэтным, бо лічэбнікі, уключаныя ў тэкст, удакладняюць і канкрэтызуюць яго змест, надаюць яму

праўдзівасць. Выконваючы падобныя заданні, вучні маюць магчымасць пераканацца, што выкарыстанне тых ці іншых слоў (часцін мовы) у тэкстах значна ўплывае на яго сэнс і стыль, таму вельмі важна ўмець правільна падбіраць неабходныя словы пры стварэнні ўласных выказванняў і паведамленняў.

#### **4.4. Трансфармацыя (пераўтварэнне) тэксту**

Выкананне заданняў, звязаных з трансфармацыяй (пераўтварэннем) тэксту, дапамагае сфарміраваць у вучняў уменне ствараць тэксты, выкарыстоўваць розныя па структуры сказы, а таксама пазбягаць паўтораў. Напрыклад, можна прапанаваць вучням заданне знайсці ў тэксце назоўнік, які паўтараецца некалькі разоў, і растлумачыць, з якой мэтай гэта зроблена. Потым неабходна замяніць выбраныя назоўнікі на займеннікі і вызначыць, як уплывае такая замена на разуменне тэксту. У выніку такой працы робіцца выснова, што паўтор назоўніка з'яўляецца сродкам сувязі сказаў у тэксце і звязвае паміж сабой сказы паслядоўнай сувяззю, што характэрна для тэкстаў навуковага стылю. Паслядоўная сувязь сказаў у тэксце робіць разуменне зместу тэксту дакладным і адназначным. Акрамя таго, звяртаецца ўвага на тое, што не заўсёды абгрунтавана замена назоўнікаў займеннікамі ў тэкстах навуковага стылю, бо часта гэта прыводзіць да абцяжарання разумення сэнсу таго, пра што паведамляецца ў тэксце.

Можна прапанаваць вучням замяніць дакладныя абазначэнні прыблізнымі і вызначыць, як гэта замена ўплывае на сэнс тэксту. У выніку адзначаецца, што пры замене лічэбнікаў іншымі часцінамі мовы тэкст становіцца менш дакладным і неканкрэтным.

#### **4.5. Рэдагаванне сказаў, тэксту**

Заданні, звязаныя з рэдагаваннем тэкстаў, маюць на мэце дапамагчы вучням усвядоміць сваё пісьмовае і вуснае маўленне, навучыць правільна выражаць думкі, авалодаць багаццем нацыянальнай мовы, культурай беларускага маўлення, а таксама навучыць сродкам і прыёмам аднаўлення стылістычнай аднастайнасці тэкстаў, якія створаны самімі вучнямі. Так, напрыклад, заданне спачатку прачытаць тэкст з вучнёўскай творчай работы, назваць спосаб і сродкі сувязі сказаў у тэксце і вызначыць, ці апраўдана іх ужыванне ў тэксце, дазваляе паказаць, што паўтор назоўніка ў кожным сказе тэксту нельга лічыць апраўданым. Замест яго трэба зрабіць сінанімічную замену і ўжыць асабовы займеннік. Па заканчэнні рэдагавання мэтазгодна параўнаць выпраўлены тэкст з тэкстам-узорам.

#### **4.6. Стварэнне тэксту па прапанаваным пачатку з выкарыстаннем тых ці іншых марфалагічных моўных сродкаў**

У якасці задання па стварэнні тэксту па прапанаваным пачатку можна папрасіць вучняў скласці невялікае апавяданне, выкарыстоўваю-

чы дзеясловы руху. Напрыклад, прадоўжыць тэкст «Цікавая сустрэча»: *Цёплым майскім вечарам я спяшаўся дамоў з суседняй вёскі. Дарога ішла праз малады сасоннік. Ужо пачало цямнець. Я падыходжу да паляны і бачу, што...*

Падчас аналізу прапанаванага ўрыўка варта звярнуць увагу на стылістычныя асаблівасці ўжывання ў апавяданні пра мінулае дзеясловаў у форме цяперашняга часу, што дазваляе больш выразна ўявіць падзеі.

#### **4.7. Складанне самастойных тэкстаў на прапанаваную тэму з выкарыстаннем тэкстаўтваральных магчымасцей тых ці іншых часцін мовы**

Заданні на складанне самастойных тэкстаў на прапанаваную тэму накіраваны на выпрацоўку ўмення выкарыстоўваць самастойныя і службовыя часціны мовы з улікам іх тэкстаўтваральных магчымасцей (напрыклад, *скласці самастойныя выказванні пра родную мову і родныя мясціны, ужываючы займеннікі розных разрадаў*). Пры аналізе створаных тэкстаў звяртаецца ўвага на асаблівасці ўжывання займеннікаў, іх функцыю замяшчэння іншых часцін мовы, а таксама на здольнасць забяспечваць сувязь сказаў пры паслядоўным спосабе сувязі.

Такім чынам, праца з тэкстамі рознай жанрава-стылістычнай прыналежнасці дае магчымасць усвядоміць сэнсава-стылістычную і тэкстаўтваральную ролю самастойных і службовых часцін мовы, а таксама садзейнічае выпрацоўцы ўменняў выкарыстоўваць тэкстаўтваральныя магчымасці адпаведных марфалагічных моўных сродкаў пры стварэнні ўласных выказванняў, што з'яўляецца эфектыўным сродкам навучання вучняў стварэнню ўласных тэкстаў з улікам сэнсава-стылістычнай і тэкстаўтваральнай ролі самастойных і службовых часцін мовы.

#### **БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС**

1. *Жинкин, Н. И.* Психологические основы развития мышления и речи / Н. И. Жинкин // Русский язык в школе. – 1985. – № 1. – С. 47–54.
2. *Львов, М. Р.* Основы теории речи / М. Р. – М. : Издат. центр «Академия», 2000. – 248 с.